

Η ΕΚ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ἢ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΩΦΕΛΕΙΑ

Ἡ ἱστορία εἰς παλαιότερον στάδιον αὐτῆς, τὸ διδακτικὸν ἢ τὸ πραγματικόν, ἐνδιεφέρετο κυρίως νὰ κληροδοτήσῃ εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεὰς διδάγματα χρήσιμα διὰ τὸν καθ' ἡμέραν βίον, ὡς περιγράφουν τὸν σκοπὸν τῆς κατὰ τρόπον αὐτόχρημα ἀριστοτεχνικῶν ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Πολύβιος: «Καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανέται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπειον τοιοῦτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. Κτῆμά τε ἔσαι· μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται» (Θουκυδίδου Ξυγγραφή I, 22)· καὶ «Ἱστορίας γὰρ ἐὰν ἀφέλῃ τις τὸ διὰ τί καὶ πῶς καὶ τίνος χάριν ἐπράχθη καὶ τὸ πραχθὲν καὶ πότερον εὐλογον ἔσχε τὸ τέλος, τὸ καταλείπόμενον ἀγώνισμα μὲν μάθημα δὲ οὐ γίνεται, καὶ παραυτίκα μὲν τέρπει, πρὸς δὲ τὸ μέλλον οὐδὲν ὠφελεῖ τὸ παράπαν» (Πολυβίου Ἱστορίαι Γ, 31, 13). Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἐπέμενε κυρίως εἰς πράξεις ἀνθρώπων καὶ ἐζήτει νὰ ἐξακριβώσῃ τὰ ἀπώτερα ἐλατήρια αὐτῶν, ἐγωῦσμόν, φιλοδοξίαν, μισαλλοδοξίαν, φιλοπατρίαν κλπ., μετὰ τοῦ προφανοῦς κινδύνου, ἵνα ὁ θεραπεύων τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἱστοριογραφίας παραγνώρισῃ τὰ πραγματικῶς ὑπάρχοντα ἐλατήρια τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἐφ' ὅσον δὲν συνεβιάζοντο ἢ δὲν ἐξυπηρέτουσαν τὰς προθέσεις του, καὶ ὑποκαταστήσῃ εἰς αὐτὰ ἐκ τῶν ἰδίων θεωριῶν καὶ ἀντιλήψεων καὶ ὅπου τοιαῦται δὲν ὑπῆρχον ἢ ἐν μέρει μόνον ὑπῆρχον. Ἐξ ἄλλου οἱ παλαιότεροι παιδαγωγοί, οἱ ὀπαδοὶ τῆς σχολῆς τοῦ Ἐρβάρτου, ἐκ τῆς διδασκομένης ἐν τοῖς σχολείοις ὕλης τῆς ἱστορίας ἐπεδίωκον τὴν συναγωγὴν ἠθικῶν νόμων ἢ ἠθικῶν ἀξιωματίων καὶ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ φαντασίαν ἐζήτουν νὰ ἐπιδράσουν ἠθικῶς ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ. Ἐκ τοῦ παραδείγματος λ. χ. τοῦ Λεωνίδου, ὁ ὁποῖος, πιστὸς εἰς τοὺς νόμους τῆς πατρίδος του, μετὰ τριακοσίων Σπαρτιατῶν ἠγωνίσθη καὶ ἔπεσεν ἥρωικῶς εἰς τὸ στενὸν τῶν Θερμοπυλῶν πρὸς ἀνακοπὴν τῆς προελάσεως τοῦ περσικοῦ στρατοῦ ἐκ τῆς μέσης Ἑλλάδος πρὸς τὴν Βοιωτίαν καὶ τὴν Ἀττικὴν, ἐκ τοῦ παραδείγματος τοῦ Διάκου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μὲ τὴν ἰδίαν αὐταπάρνησιν πρὸς τὸν Λεωνίδα καὶ εἰς τὴν αὐτὴν περίπου θέσιν μετὰ εὐαρίθμων συντρόφων του εὗρεν ἥρωικὸν τὸν θάνατον ἀγωνιζόμενος πρὸς ἀνακοπὴν τῆς προελάσεως τοῦ τουρκικοῦ

στρατοῦ ἐκ τῆς μέσης Ἑλλάδος πρὸς τὴν Βοιωτίαν καὶ τὴν Ἀττικὴν, ἐκ τοῦ παραδείγματος τοῦ Ἀριστείδου, ὅστις ἐνώπιον τοῦ κινδύνου τῆς πατρίδος ἔσπευσε νὰ συνδιαλλαγῇ μετὰ τοῦ ἀμειλίχτου ἐχθροῦ του, τοῦ Θεμιστοκλέους, συνήγετο ὁ ἠθικὸς νόμος ἢ τὸ ἠθικὸν ἀξίωμα τῆς μέχρις αὐταπαρνήσεως ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα. Κατὰ τὸν ἠθικὸν δὲ τοῦτον νόμον ἢ τὸ ἠθικὸν ἀξίωμα ἐζήτουν οἱ παιδαγωγοὶ νὰ ἐπιδράσουν ἠθικῶς ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ προσκαλοῦντες αὐτὸν νὰ ἀναφέρῃ παραδείγματα κατὰ φαντασίαν ἐφαρμογῆς του εἰς τὴν ζωὴν. Ἄνεφερε λ.χ. ἔτι, ὅταν θὰ εὐρεθῇ ὑπὸ τὰ ἔπλα, οὐδέποτε θὰ ἐγκαταλίπη τὴν θέσιν του ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ, ὅτι οὐδέποτε θὰ ὑπεκφύγη ἀρνούμενος οἰκονομικὰς θυσίας, ζητουμένας ὑπὸ τοῦ κράτους, τὴν πληρωμὴν φόρων κλπ.

Κατ' ἀντίθεσιν ἢ ἱστορία κατὰ τὸ νεώτερον στάδιον αὐτῆς, τὸ γενετικὸν ἢ τὸ ἐξελικτικόν, τὸ ὁποῖον στηρίζεται ἐπὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἐπικρατεῖ σήμερον, ἀδιαφορεῖ, ἀν θὰ κληροδοτήσῃ ἢ ὄχι εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεὰς διδάγματα χρήσιμα διὰ τὸν καθ' ἡμέραν βίον, ἀλλὰ ἐνδιαφέρεται πρὸ παντὸς νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀλήθειαν «τί πράγματι ἐγένετο», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς νεωτέρας ἱστοριογραφίας Leopold von Ranke. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἀπωτέρων ἐλατηρίων πράξεων ἀνθρώπων, ἀλλὰ ζητεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰς πράξεις τῶν ἱστορικῶς δρώντων ἀνθρώπων ἢ ὁμάδων ἀνθρώπων ἀπὸ εὐρυτέρας βάσεως δεχομένη ὅτι παρὰ τὰς σκέψεις, τὰ συναισθήματα καὶ τὰς βουλήσεις αὐτῶν καὶ δυνάμεις ἐξωτερικαί, ἢ ποιότητος τοῦ κλίματος, τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ὑπεδάφους, ἢ γεωγραφικῆς θέσεως τοῦ τόπου, ὁ ὑπάρχων πολιτισμὸς καὶ τὰ ρεύματα ἢ αἱ τάσεις τῆς ἐποχῆς καὶ αἱ πνευματικαὶ ἰδιότητες τῆς φυλῆς, ἐπιδρῶν ἐπὶ τὴν γένεσιν αὐτῶν. Οἱ δὲ νεώτεροι παιδαγωγοὶ τοῦ σχολείου τῆς ἐργασίας καὶ τῶν ἄλλων παραπλησίων συστημάτων, δυσπιστοῦντες ὡς πρὸς τὸν θαθμὸν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιτυγχανομένης ἠθικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ διὰ τῶν συναγομένων ἠθικῶν νόμων ἢ ἠθικῶν ἀξιωμάτων ἐκ τῆς διδασκομένης ἐν τοῖς σχολείοις ὕλης τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς των κατὰ φαντασίαν, φρονοῦν ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἠθικῆς ἐπιδράσεως δὲν ἐπιφέρει θετικὰ ἀποτελέσματα, διότι γίνεται αἰσθητὴ ἢ πρόθεσις τῆς ἐπιδράσεως εἰς τὸν μαθητὴν, ὅπου μάλιστα οὗτος εἶναι περισσότερον ἀνεπτυγμένος καὶ ὄριμος. Ἄντι δὲ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἠθικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ προτιμοῦν τὴν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν, ἣτις θὰ παραχθῇ εἰς αὐτὸν ἐκ τῆς ζωηρᾶς καὶ ἐποπτικῆς διηγήσεως τῆς διδασκομένης ὕλης τῆς ἱστορίας.

Καίτοι ὅμως ἢ ἱστορία κατὰ τὸ νεώτερον στάδιόν της, τὸ γενετικὸν ἢ τὸ ἐξελικτικόν, δὲν ἐπιδιώκει νὰ κληροδοτήσῃ εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεὰς διδάγματα χρήσιμα διὰ τὸν καθ' ἡμέραν βίον, ἀλλὰ ἐνδιαφέρε-

ται πρὸ παντὸς νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀλήθειαν, οἱ δὲ νεώτεροι παιδαγωγοὶ ἀποφεύγουν τὴν χρησιμοποίησιν τῆς διδασκομένης ἐν τοῖς σχολείοις ὕλης τῆς ἱστορίας πρὸς ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν νέων διὰ τῆς συναγωγῆς ἠθικῶν νόμων ἢ ἠθικῶν ἀξιομάτων καὶ τῆς κατὰ φαντασίαν ἐφαρμογῆς των. ἐν τούτοις ἡ ἱστορία καὶ κατὰ τὸ νεώτερον τοῦτο στάδιόν της λεληθότως, χωρὶς δηλ. νὰ εἶναι ἀντιληπτὴ ἢ πρόθεσίς της, καὶ κατ' ἀκολουθίαν κατὰ τρόπον διαρκέστερον καὶ ἀσφαλέστερον ἀποβαίνει ὁ διδάσκαλος καὶ ἡ τροφὸς τῆς ἀνθρωπότητος, ἐνηλίκων καὶ ἀνηλίκων, καὶ ὁ πολῦτιμος ὁδηγὸς τῆς ζωῆς.

Γεννᾶται ὅμως τὸ ζήτημα, πῶς ἡ ἱστορία κατὰ τὸ στάδιόν της τὸ γενετικὸν ἢ τὸ ἐξελικτικὸν ἀποβαίνει ὁ διδάσκαλος καὶ ἡ τροφὸς τῆς ἀνθρωπότητος, μεγάλων καὶ μικρῶν, χωρὶς ἢ τοιαύτη πρόθεσίς της νὰ εἶναι αἰσθητή.

α) Ἐκ τῆς μελέτης ἢ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας γεννᾶται ἡ ἀντίληψις, ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι σειρά ἐπαλλήλων φάσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἐκάστοτε ἐπομένη ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὴν προηγουμένην καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἄνευ αὐτῆς, ἢ ἄλλως, ὅτι ἡ ἐκάστοτε φάσις τῆς ἐξελίξεως δὲν περιέχει νέον ἀπολύτως, ἀλλὰ νέον καὶ παλαιὸν συγχρόνως. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, διότι τὸ ὑπάρχον, τὸ παλαιόν, ἢ παράδοσις, ἀνθίσταται εἰς τὴν μεταβολὴν καὶ τὸν μετασχηματισμόν. Ἐντεῦθεν δὲ συνάγεται ὡς ἀναγκαία ἀκολουθία ὅτι οἱ ἱστορικῶς δρῶντες ἄνθρωποι—ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι παρουσιάζουν τὰς αὐτὰς ψυχικὰς ἰδιότητας καὶ τὴν αὐτὴν ἰσχὺν τῆς βουλήσεως—διὰ νὰ μετασχηματίσουν τὸ ὑπάρχον, τὸ παραδεδομένον, ἔχουν νὰ ἀγωνισθοῦν ἀγῶνα τραχύν, ὅτι ἡ ἱστορικὴ δημιουργία εἶναι αὐτόχρημα ἀγῶν, κατανίκησις ἀντιστάσεως. Κατὰ τὸν ἀγῶνα δὲ τοῦτον ὁ ἱστορικῶς δρῶν ἄνθρωπος ἄλλοτε εὐδοκιμεῖ, ἐπιτυγχάνει δηλ. νὰ μετασχηματίσῃ τὴν δεδομένην πραγματικότητα καὶ νὰ δημιουργήσῃ τὸ νέον, ὅταν ἡ δύναμις τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ὑπάρχοντος, τοῦ παραδεδομένου, δὲν εἶναι μεγάλη καὶ ἰσχυρά, ἄλλοτε ὅμως ἐνδίδει καὶ ἡττᾶται, δὲν ἐπιτυγχάνει δηλ. νὰ μετασχηματίσῃ τὴν δεδομένην πραγματικότητα καὶ νὰ δημιουργήσῃ τὸ νέον, ὅταν ἡ δύναμις τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ὑπάρχοντος, τοῦ παραδεδομένου, εἶναι μεγάλη καὶ ἰσχυρά. Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος π. χ. καὶ ὁ Λούθηρος ἐπέτυχον νὰ μετασχηματίσουν τὴν δεδομένην πραγματικότητα καὶ νὰ δημιουργήσουν τὸ νέον, ὁ πρῶτος τὸν περιορισμόν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου εἰς στενὰ ὄρια δημιουργήσας περὶ τὸ τέλος τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος κράτος ἑλληνικόν, περιλαμβάνον τμήματα τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς καὶ λαοὺς ξένους πρὸς τὸν ἑλληνικόν, ὁ δεῦτερος τὴν καθολικὴν θρησκείαν γενόμενος ὁ εἰσηγητὴς περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' μ. Χ. αἰῶνος τῆς ἐπαναφωρᾶς τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν ἀπλότητα τῶν πρώτων χρόνων ἀπὸ τῆς ἐπικρα-

τήσεώς του ή άλλως τής θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως ἐν τῇ Γερμανίᾳ, διότι ή δύναμις τής ἀντιστάσεως τοῦ ὑπάρχοντος, τοῦ παραδεδομένου, δὲν ἦτο μεγάλη καί ἰσχυρά. Ὁ Ἰουλιανὸς ὅμως, ὁ γνωστὸς εἰς τὴν ἱστορίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα παραβάτης, καί ὁ Μ. Ναπολέον, ἂν καί δὲν ὑπελείποντο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καί τοῦ Λουθήρου κατὰ τὴν ἰσχύν τής βουλήσεως καί τὰς ἄλλας ψυχικὰς ἰκανότητας, δὲν ἐπέτυχον νὰ μετασχηματίσουν τὴν δεδομένην πραγματικότητα καί νὰ δημιουργήσουν τὸ νέον, ὁ πρῶτος τὸν χριστιανισμόν διὰ τής ἐπαναφορᾶς τής εἰδωλολατρικῆς θρησκείας, ὁ δὲ δεῦτερος τὴν διάσπασιν τής Εὐρώπης εἰς κράτη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἐθνικὰ διὰ τής ἰδρύσεως ἐνιαίου κράτους. Τοῦτο δὲ συνέβη, διότι ή δύναμις τοῦ ὑπάρχοντος, τοῦ παραδεδομένου, ἦτο ἰσχυρὰ καί ἀκαταγώνιστος, εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁ χριστιανισμὸς, ὅστις εἶχε ρίψει βαθείας ρίζας, καί εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ή ἐθνικὴ συνείδησις τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν τής Εὐρώπης, ἣτις εἶχεν ἐνισχυθῆ καί γιγαντωθῆ.

Ἡ τοιαύτη δὲ ἀντίληψις ἢ παρατήρησις ἐκ τής μελέτης ἢ τής διδασκαλίας τής ἱστορίας, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἱστορικῶς ὄρων ἄνθρωπος μόνον κατόπιν σκληροῦ ἀγῶνος ἐπιτυγχάνει νὰ μετασχηματίσῃ τὴν δεδομένην πραγματικότητα καί νὰ δημιουργήσῃ τὸ νέον καί ὅτι καί αὐτὴ ή μᾶλλον ἰσχυρὰ καί προνομιούχος φύσις ἐνδίδει καί ἠττάται κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦτον, ὅταν ή δύναμις τής ἀντιστάσεως τοῦ ὑπάρχοντος, τοῦ παραδεδομένου, εἶναι μεγάλη καί ἰσχυρὰ, εἶναι κατάλληλος νὰ καταπολεμήσῃ τὴν ὑπέρμετρον αἰσιοδοξίαν καί τὴν ὑπέρμετρον ἀπαισιοδοξίαν, αἵτινες, ὅταν ἐνισχυθῶν, μεθίστανται εἰς ριζοσπαστισμὸν ἢ ὑπέρμετρος αἰσιοδοξία καί εἰς σκεπτικισμόν ἢ ὑπέρμετρος ἀπαισιοδοξία καί ἀποβαίνουν κακίαι κοινωνικαί, διότι μεταδίδονται κληρονομικῶς ἀπὸ τής μιᾶς γενεᾶς εἰς τὴν ἄλλην, καί νὰ ἐκθρέψῃ εἰς τὴν θέσιν τῶν τὴν λελογισμένην τόλμην, ἣτις γνωρίζει τὰ τεθειμένα ὄρια εἰς τὴν ἀνθρωπίνην δημιουργίαν.

β) Ἐκ τής μελέτης ἢ τής διδασκαλίας τής ἱστορίας ἀποκομίζεται ἢ ἀντίληψις ἢ ἢ παρατήρησις, ὅτι ἢ ἱστορικὴ δημιουργία δὲν εἶναι τὸ ἔργον μεμονωμένων ἀνθρώπων, ἀλλὰ συμπράξεως κοινωνικῆς, ἐφ' ὅσον ὁ ἱστορικῶς ὄρων ἄνθρωπος εἶναι ἐξηρητημένος ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος πολιτισμοῦ καί τῶν ρευμάτων τής ἐποχῆς, τῶν ὁποίων φορεὺς εἶναι ἢ ὁλότης ἢ ἢ κοινωνία, ἢ μὲ ἄλλας λέξεις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μόνον ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων, τῇ ἐθνικῇ καί τῇ κρατικῇ, ἰκανοῦται καί ἐνισχύεται πρὸς προαγωγὴν τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐκ τής τοιαύτης δὲ ἀντιλήψεως ἢ παρατηρήσεως ἐκ τής μελέτης ἢ τής διδασκαλίας τής ἱστορίας καταπολεμεῖται ὁ ἐγωϊσμὸς καί ἢ φιλαυτία καί εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν προάγεται κατ' ἀρχὰς τὸ αἰσθημα

τῆς κοινότητος, τὸ αἶσθημα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει εἰς εὐρύτερον ὄλον, τοῦτο δὲ ἐνισχυόμενον μεθίσταται εἰς τὸ αἶσθημα τῆς ἐθνικῆς οἰκειότητος καὶ τῆς φιλοπατρίας.

γ) Ἐκ τῆς μελέτης ἢ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἀποκομίζεται ἡ ἀντίληψις ἢ ἡ παρατήρησις, ὅτι τὰ κράτη καὶ οἱ λαοὶ δὲν ζοῦν μεμονωμένοι, ἀλλ' ἔχουν ἀνάγκην τῆς ἀμοιβαίας συμπράξεως καὶ συνδρομῆς πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς πολυειδοῦς ἀποστολῆς των, μὲ ἄλλας λέξεις ὅτι ζοῦν ἐν κοινωνίᾳ λαῶν καὶ κρατῶν, ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων.

Ἡ τοιαύτη δὲ ἀντίληψις ἢ παρατήρησις ἐκ τῆς μελέτης ἢ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας συντελεῖ εἰς τὴν καταπολέμησιν τοῦ ἀκράτου, τοῦ ἀδιαλλάκτου πατριωτισμοῦ, τοῦ σωθινισμοῦ, διότι διδάσκει ἔτι ὑπεράνω τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ κράτους ὑπάρχουν ἀρεταὶ ὑπερεθνικαὶ καὶ ὑπερκρατικάι, ὡς ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, ἡ φιλαλήθεια καὶ ἡ δικαιοσύνη, τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ μετέρχεται καὶ νὰ θεραπεύῃ τόσον πρὸς τοὺς ὁμοεθνεῖς του, ὅσον καὶ πρὸς τοὺς ξένους.

δ) Ἡ μελέτη ἢ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας δὲν μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τί πρέπει νὰ τείνωμεν καὶ τί νὰ ἐκτιμῶμεν ὡς τὸ κεκτημένον πραγματικὴν ἀξίαν, διότι τοῦτο ἐξαρτᾶται μᾶλλον ἐκ τῆς ἀποφάσεως τῆς ἰδίας ἀτομικῆς βουλήσεως ἡμῶν, μὲ ἄλλας λέξεις ἐκ τῆς μελέτης ἢ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας δὲν μορφοῦται ἀπ' εὐθείας ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐκ τῆς μελέτης ὅμως ἢ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου ὑποβοηθεῖται εἰς τὴν ἐκδήλωσιν αὐτῆς ἐν τῷ μέλλοντι, διότι ἡ ἱστορία παρέχουσα ἐξοχα καὶ ἐνθουσιώδη πρότυπα ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπολεπτύνει καὶ ἀσκει τὸ συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀξιῶν καὶ τὴν διαβάθμισιν αὐτῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παύλου Καραλίδου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν καθολικὴν ἢ τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, 1894, Ἀθήναι.— Ernst Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 5 καὶ 6 ἔκδ. 1908, Leipzig.— Τοῦ αὐτοῦ, Einleitung in die Geschichtswissenschaft, 1926, Berlin und Leipzig (Sammlung Göschen).— W. Bauer, Einführung in das Studium der Geschichte, 1921, Tübingen.— Johan Gustav Droysen, Historik. ἔκδ. Rudolf Hübner, 1937, München und Berlin.— Th. Litt, Individuum und Gesellschaft, 2 ἔκδ. 1924, Leipzig.— Paul Barth, Philosophie der Geschichte als Soziologie, 3 καὶ 4 ἔκδ. 1921, Leipzig.— Otto Karstädt, Die methodischen Strömungen der Gegenwart, 1926, Langensalza.— August Messer, Besondere Unterrichtslehre für die höheren Schulen, 1924, Breslau.— Friedrich Paulsen, Pädagogik, 7 ἔκδ. 1921, Stuttgart und Berlin.—